

Təranə Cabbarlı

ADU

cabbarliterane@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ ELİZİYA HADİSƏSİNİN ŞİFAHİ NİTQDƏ REALLAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: *tələffüz, variant, eliziya, plozivlər.*

Key words: *intonation, variant, elision, plosives.*

Ключевые слова: *произношение, варианты, элизия, взрывные.*

İnsanların müasir həyat tempinin sürət aldığı bir məqamda, nitq fəaliyyətinin də dəyişməsi, daha çox spontan, sürətli hal daşması heç də gözlənilməz məqam deyil. Bu hal nitq səslərinin müxtəlif variantlarda əvəz olunmasında, yaxud tamamilə düşməsində özünü açıq şəkildə göstərir. Bu zaman sözün fonetik lüğətlərdə verilən tələffüz forması ilə sırf nitqdə reallaşan tələffüz forması bir-birindən fərqlənir. Hətta demək olar ki, fərqli bir tələffüz forması meydana çıxır.

Dilçilər belə bir faktı diqqətə çatdırırlar ki, ayrılıqda tələffüz olunan sözlər, cümlədə tələffüz olunan həmin sözlərdən nitqin sürətinə, vurğulu, yaxud vurğusuz məqamda işlənməsinə, reduksiyaya az, yaxud çox dərəcədə uğramasına və hətta, nitqin kim tərəfindən söylənməsinə görə də fərqlənir. Demək olar ki, sözlər fonetik kontekstdən kənarında tələffüz olunursa, onlar fonetik transkripsiyaya uyğun olaraq, ideal qaydada eşidilir, lakin rabitəli nitq axınında biz dəyişilmiş, qısaldılmış tələffüz variantlarını eşidə bilirik. Bu baxımdan ingilis dildəşiyicilərin nitqini eşidib-anlamaq və bu dildə təbii və sürətli danışmaq dildəşiyici olmayanlar üçün çətinlik yaradır.

Tələffüzü öyrənərkən, təkcə dilin leksikası və qrammatikası deyil, həm də dilin fonetik aspektlərini, başqa sözlə desək, tələffüzün fonetik çarqlarlarını və səslərin dəyişməsinə öyrənmək vacibdir. Rabitəli nitqdə dilin fonetik aspektlərinin əsasını eliziya, assimilyasiya, akkomodasiya və ritm təşkil edir. Gündəlik istifadə olunan dil rabitəli nitqdə sözlərdə, ifadələrdə və cümlələrdə reallaşır. Burada nəzərə çarpan fərqlər sözlərin ayrılıqda tələffüzü ilə cümlə daxilindəki tələffüzü arasındadır. Bir sıra səsdəyişmələri bir söz daxilində və sözlərin qovuşuğunda da özünü göstərir. Səslər nitq prosesində bir-birinə təsir edir. Bu məqamda sait səslərin samitə, yaxud samitə səslərin saitə, samitlərin bir-birinə təsiri və s. halları nitqdə bir sıra fo-

netik proseslərin yaranmasına səbəb olur. Bu qəbildən olan proseslərə eliziya, assimilyasiya, akkomodasiya və reduksiya daxildir.

Dilçilikdə eliziya hadisəsi "səsdüşümü" adı ilə xarakterizə edilir. Səslərin fonemik statusunun təsnif olunması danışq səslərinin dəyişməsi ilə əlaqədar çox mürəkkəb proses olaraq, hələ də davam edir. Danışq nitqində qarşılaşdığımız hallardan biri də sait, yaxud samit fonemlərin sürətli nitq zamanı düşməsidir. Bu hal dilçilikdə "eliziya" termini ilə gerçəkləşdirilir. Eliziya qədim dövrlərdə belə bir sıra dillərdə mövcud olmuşdur. Bu fonetik hadisə kimi bir çox dilçilərin tədqiqat obyektinə olmuş, onun üzərində araşdırmalar aparılmışdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar eliziyanın necə əhəmiyyətli və danışqda vacib olduğundan xəbər verir.

Daniel Counz eliziyaya belə şərh verir: "Eliziya-sözlər cəld və sürətli tələffüz olunarkən saitin, yaxud samitin itirilməsidir, müxtəlif fonetik kontekstlərdə sürətli danışq tempində isə səslərin yoxa çıxmasıdır" [1, 565]. Piter Rouç eliziya hadisəsinə müəyyən şərtlərdə "fonemin sıfır realiziyası" kimi qeyd edir [2, 113]. E.A.Buraya və İ. E. Qaloçkina eliziya terminini nitq sürətinin artması zamanı tələffüzdən bir sıra səslərin itməsi halı kimi dəyərləndirirlər. Dilçilik terminləri lüğətində "eliziya - danışanın öz tələffüzünü asanlaşdırmaq məqsədilə sözdə və ifadələrdə səslərin itirilməsi hadisəsi" kimi izah olunur. Bəzən danışılanın daha yaxşı mənimsənilməsi üçün səslərin itirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. M.A.Sokolova eliziya prosesini danışanın tələffüz zamanı sərf etdiyi güc-qüvvəyə qənaət forması kimi xarakterizə edir [7, 45].

Eliziyanın iki növü mövcuddur: tarixi eliziya və təsviri eliziya. Tarixi eliziya "səssiz hərflər" in tələffüzündə özünü göstərir (silent letters). Tarixi eliziya hər hansı bir fonetik dəyişmələrin nəticəsi olaraq yaranmış dilin inkişafı boyu davam edib, bitmiş fonetik hadisələrdən biri hesab olunur. Bir sıra ingilis sözlərində tarixi eliziya tələffüz normasına çevrilib. Məsələn: handsome / 'hænsəm / yaraşlıq, tomb / tu:m / qəbir, listen / 'lɪsn / qulaq asmaq, comb / kəʊm / daraq

Müasir ingilis dilində elə sözlər var ki, oxunmayan hərflər həm sözün əvvəlində, ortasında, həm də sonunda dayana bilər. Məsələn: to know / nəʊ / bilmək, to write / raɪt / yazmaq, to soften / 'sɒfn / yumşaltmaq, castle / 'kɑ:sl / qala

Bu sözlərdə eliziya prosesi artıq bitib, biz nəticəni hazır görə bilirik. Bu tələffüz forması hətta lüğətlərdə belə öz əksini tapıb. Tarixi eliziya bir fakt kimi dilin inkişafı tarixində baş verən fonetik dəyişmələri ortaya qoyur, digər tərəfdən isə dilin səs tərkibində baş verən dəyişiklikləri göstərir.

Piter Rouç qeyd edir ki, "Eliziyaya nümunə tapmaq çox asandır, amma hansı səslərin düşməsinin, hansının düşməməsinin qaydasını təsdiqləmək isə çox çətindir" [2, 565]. Səslərin dəyişməsi qaydaları dilçilikdə mübahisəli məsələlərdən biridir. Həm praktik, həm də nəzəri cəhətdən bu sualın əhəmiyyəti böyükdür. Səslərin modifikasiyası nitqdə üzə çıxır və ünsiyyət prosesinin özünü təşkil edir.

E.A.Buraya və İ.E.Qaloçkina hesab edirlər ki, bunun səbəbini fonetika ilə fonologiya arasındakı fərqlə axtarmaq lazımdır. Fonetik imkanlar baxımından biz hamımız eyni yaranmışıq və bizim danışmaq orqanlarımız da eynidir. Lakin hər bir dilin tələffüz prosesinə fərqlilik verən "qaydalar səbəti" vardır [5, 93].

İngilis dilinin samitlər sistemini araşdırarkən, belə bir nəticəyə gəlinir ki, bir neçə samit birləşməsinin bir söz daxilində işlənməsi eliziya hadisəsini labüd edir. Bir çox dillərdə biz heca tiplərinə rast gəlirik: samit+sait, yaxud sait+samit. Bu sistem çox dillər üçün xarakterikdir. Lakin ingilis dilində elə sözlər var ki, bu sadə heca tipi ilə deyil, mürəkkəb samit birləşmələri ilə yaranıb. Bu cür sözləri tələffüz etmək çox çətin olur.

P.Rouç təsdiq edir ki, ingilis dilli dildəyişmələri özləri belə iki söz qovşağında bir neçə samit birləşməsinin birlikdə tələffüz olunmasına çətinlik çəkirlər. Məsələn: George the Sixth's throne 'dʒo: dʒ ðə 'sɪksθ 'θru:n// - altıncı Corcun taxt-tacı [2, 114]. Bu cümləni tələffüz etmək mümkünsüz deyil, amma rahat tələffüz daha yaxşıdır: 'dʒo: dʒ ðə 'sɪks 'ru:n//

Bu məqamda eliziyanın baş verməsi normal danışmaq halıdır. D.Counz eliziya hadisəsini işığın söndürülməsi prosesi ilə müqayisə edir. O qeyd edir ki, eliziya zamanı səslər itmir, sadəcə işıq söndürülərkən işığın müvəqqəti olmaması kimi, danışmaq zamanı da həmin səslər nitqdə müvəqqəti sönmüş (yaxud itirilmiş) olur [1, 565].

Mürəkkəb samit birləşmələrində (üç, yaxud iki kipləşən-partlayışlı +novlu-sürtünən samitlər) orta mövqedə gələn /t, d/ samitləri adətən düşür.

Məsələn: acts / æ k t s / əvəzinə / æ k s / (hərəkət), looked back / 'l ō k t b æ k / əvəzinə / 'l ō k b æ k / (geriyə baxdı), next day / 'n e k s t d eɪ / əvəzinə / 'n e k s d eɪ / (növbəti gün)

Kipləşən-partlayışlı / t, d / fonemlər hətta sonor səslərlə qonşuluqda işləyəndə də itirilir: blind man / 'b l aɪ n d 'm æ n / əvəzinə / 'b l aɪ n m æ n / kor adam, West side / 'w e s t s aɪ d / əvəzinə / 'w e s s aɪ d / (qərb tərəf)

Eliziyaya uğrayan səsləri təhlil edərkən, belə qənaətə gəlmək olur ki, bəzi səslərin tələffüzündə danışmaq orqanlarının fəaliyyəti zəifləyərək həmin səslərin vaxtından qabaq tələffüz olunmasına rəvac verirsə, digər səslərdə

isə əksinə, onlara ayrılan zaman müddətinin uzadılması ilə danışığ orqanlarının fəaliyyəti də artmış olur [5, 95].

Məsələn, "act"sözünü təhlil edək: asta nitq tempində dilönü apikal-yuvaq, kipləşən-partlayışlı /t/ səsi rahatlıqla tələffüz olunaraq /s/ səsinin tələffüz məxrəcinə keçir. Bu zaman birinci kipləşən-partlayışlı /k / səsinin partlayışı itir, ondan sonra gələn digər kipləşən-partlayışlı /t/ səmindən sonra eşidilir. Eyni zamanda /t/ səsinin kipləşən xüsusiyyəti /k/ səsinin kipləşməsi ilə birgə eşidilir. Bu mövqedə partlayışın itməsi baş verir. Digər tərəfdən, iki kipləşən-partlayışlı səsin tələffüzündən sonra dilin ucu yuvağa toxunmağa macal tapmamış bir qədər geri çəkilərək, /t/ səsinin tələffüz məxrəcinə yönəlir və dar nov əmələ gətirir. /s/səsi tələffüz məxrəci baxımından eynilik təşkil etsə də, novlu-sürtünən olması ilə kipləşən-partlayışlı /t/ səmindən fərqlənir(lakin hər ikisi apikal-yuvaq səsidir). Nəticədə /t/ tələffüz olunur, amma eşidilmə prosesi baş vermir. Beləliklə, demək olar ki, asta, rəvan nitqdə eliziya prosesi yavaş gedir, sürətli, cəld danışığda isə maksimum həddə baş verir. Bu mövqedə eliziyanın baş verməsində suprasegment elementlərin rolunu, o cümlədən, nitqin tempini, hecanın vurğulu, yaxud vurğusuz olmasını, pauzanı, ifadələrin deyilmə məqsədini, səsin ucalığını da nəzərə almaq düzgün olmazdı. Rabitəli spontan nitqi müşahidə edərkən, eliziyanın daha çox gündəlik danışığ nitqində baş verdiyi qənaətinə gəlirik.

Eliziya hadisəsinə biz "nt" samit birləşməsinin işlənməsində də rast gəlirik. Sürətli cəld danışığ tempində /t/ kimi eyni tələffüz məxrəcinə malik olan (dilönü apikal- yuvaq) /n/ sonunun realizasiyası eşidilmir. Lakin yumşaq damağın aşağı düşməsi nəticəsində /n/ səsinin tələffüzünə danışığ orqanları hazır vəziyyət aldığından saitlər burunda tələffüz olunmağa meylli olur [7, 24]

paint / p eɪ n t / əvəzinə / p eɪ t/ rəngləmək, cant / k ɑ: n t / - / k ɑ: t / bacarmamaq

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu məqamda danışığ orqanları müxtəlif hərəkət fəaliyyətləri ilə xarakterizə olunurlar [6, 32]. Belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, eliziya sözlərin əvvəlinə nisbətən, ortasında və sonunda daha çox baş verir. Sözsonu mövqedə qoşa samitin işlənməsi ondan sonra samitlə başlayan yeni bir sözlə müşaiyət olunarsa, mütləq birinci sözün son samitinin itirilməsi ilə realizə olunur.

Məsələn: band master / b æ n d 'm ɑ: s t ə / - / b æ n m ɑ: s t ə / orkestr ustadı, to act normally / t u 'æ k t 'n ɔ: m ə li / - / t u 'æ k 'n ɔ: m ə li / normal hərəkət etmək.

Qeyd etmək lazımdır ki, saيتدən qabaq /t,d/ səslərinin söz qovuşuğunda itirilməsi normaya uyğun deyil.

Məsələn : he went away - h i 'w e n t ə `w eɪ // o çıxıb getdi.

Nitqdə çox vaxt qoşa /t/ səsinin iki söz qovuşuğunda işləndiyi məqamlarda birinin tələffüz olunmadığı auditiv baxımdan nəzərə çarpır. Bu da tələffüz normasının pozulmasına gətirib çıxarır. Məsələn: I w a n t to drink / aɪ 'w ɒ n t t ə 'd r ɪ ŋ k // mən içmək istəyirəm əvəzinə / aɪ 'w ɒ n t ə d r ɪ ŋ k // kimi; We have got to be attentive / w i v 'g ɒ t t ə b i ə 't e n t ɪ v // əvəzinə w i v 'g ɒ t ə b i ə 't e n t ɪ v // -biz diqqətli olmalıydıq.

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, eliziyanın baş verməsi qəsdən və yaxud şüurlu sürətdə baş vermir, spontan nitqi sadələşdirmək üçün səslərin düşməsi öz-özünə baş verir. Bu mövqedə eliziyanın işlənməsi danışanın tələffüz imkanlarına qənaət etməsi ilə xarakterizə olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Jones D. Cambridge English Pronouncing Dictionary. - Cambridge; 2011
2. Roach P. English Phonetics and Phonology.- Cambridge; 2009.
3. Shockey L. Sound Patterns of Spoken English. -Oxford: Blackwell, 2003.
4. Zeynalov F. H. Practical English Phonetics.-Bakı; 2019.
5. Буряя И.А Фонетика современного английского языка.- Москва; Издательский центр "Академия", 2008.
6. Первезенцева О.А. Теоретическая фонетика английского языка.- Дубна:"Феникс+", 2011.
7. Соколова М.А Теоретическая фонетика английского языка.-Дубна: "Феникс+", 2010.

Tarana Jabbarly

Summary

On the Realization of Elision Peculiarities in Spoken English

The article deals with the elision as one of the aspects of English connected speech. In the article an attempt is made to study the typical peculiarities of elision in spoken English. Degree of importance and cause of using elision are ambiguous problems in linguistics. In order to get better understanding one must learn phonetic difficulties of pronunciation and modification of sounds in connected speech. The author tries to state the positive and negative peculiarities of elision in the process of communication.

Тарана Джаббарлы

Резюме

К вопросу о реализации особенностей элизии в разговорном английском языке

Статья посвящена проблеме элизии как одному из аспектов английской речи. В ней сделана попытка изучения основных особенностей элизии в разговорном английском языке. Степень важности и причины употребления элизии являются спорным вопросом в лингвистике. Для достижения успешного иноязычного общения необходимо учитывать фонетические трудности артикуляции и модификацию звуков в связной речи. В статье сделана попытка определения положительных и отрицательных особенностей элизии в процессе коммуникации.

Рәуфи: fil.f.d. C.Yaqubova